

اهداف کلی درس

آشنایی با انواع تعریف های مفید در زندگی و علوم مختلف
آشنایی با حیطة کاربرد هر یک از انواع تعریف
آشنایی با شرایط تعریف صحیح

درس چهارم

اهداف جزئی درس

آموختن تعریف لغوی، تعریف به مثال و تعریف تحلیلی
آشنایی با روش های تعریف تحلیلی
ترکیب انواع تعریف ها در استفاده عملی از آنها
شرایط تعریف صحیح: واضح بودن، جامع بودن
مانع بودن، دوری نبودن

اقسام و شرایط تعریف

مجتبی محمودی

دبیر فلسفه و منطق شهرستان ایذه

سال تحصیلی: ۱۴۰۱ - ۱۴۰۰

به کانال ما در تلگرام پیوندید
t.me/mahmoudi_izeh

به بیت زیر از فردوسی توجه کنید :

«بگفت این و از بارگه شد برون دو چشمش به مانند دو طاس خون»

اگر از شما پرسند که «طاس» چیست؟ چگونه می توانید طاس را معرفی کنید؟

۱ یک راه آن است که به کتاب لغت مراجعه کنید. به عنوان مثال در لغت نامه در ذیل واژه «طاس» آمده است :

طاس :

[معرب، مأخوذ از فارسی : تاس]

- ۱- طشت بزرگ؛ ۲- نوعی کاسه مسی؛
- ۳- پیاله، ساغر؛ ۴- مکعب بازی؛
- ۵- بی مو؛ ۶- لگن

به این نوع تعریف، «تعریف لغوی» می گویند.

اگر دوست شما پس از خواندن معنای لغوی «طاس»، باز هم از شما بخواهد که «طاس» را بهتر به وی معرفی کنید، چگونه می توانید به او کمک کنید؟

۲ راه دیگر این است که طاسی را پیدا کنیم و

یا عکس آن را مانند تصویر روبه رو به وی نشان

دهیم و بگوییم به این شیء طاس می گویند. به

این نوع تعریف، «تعریف از طریق ذکر مصادیق»

می گویند.

- 1- تعریف لغوی یا تعریف لفظی
 ۲- تعریف از طریق ذکر مصادیق
 ۳- تعریف مفهومی یا تعریف تحلیلی

۳ راه دیگر آن است که نخست وجه مشابهت طاس با سایر اشیا را بیان کنیم و بگوییم: «نوعی ظرف مسی قدیمی است». بدین ترتیب ذهن شنونده به سمت انواع ظروف مسی قدیمی می‌رود. سپس وجه تفاوت آن را بیان کنیم و بگوییم «شکل ظاهری آن بخشی از یک نیمکره کامل را تشکیل می‌دهد». بدین ترتیب ذهن شنونده متوجه تفاوت طاس با طشت و دیگ و کماجان و ... که همگی ظروف مسی قدیمی هستند، اما شکل ظاهری آنها متفاوت است، می‌شود.

همچنین می‌توانیم به عنوان وجه تفاوت طاس با سایر ظروف قدیمی، موارد استفاده و کاربردهای آن را بیان کنیم و بگوییم طاس از ظروف قدیمی است که در حمام‌های قدیم برای آب ریختن بر بدن استفاده می‌شده است. به این نوع تعریف، «تعریف مفهومی» می‌گویند.

حال پس از ذکر مثال فوق، به صورت دقیق‌تر با بعضی از انواع تعریف آشنا می‌شویم.

اقسام تعریف

توضیح قسمت اول تعریف لغوی ۱- تعریف لغوی (در این شیوه، معنای لغوی یک مفهوم یا مترادف‌های آن و یا نحوه شکل‌گیری لغوی آن بیان می‌شود) به عنوان مثال به موارد زیر توجه کنید:

مثال ← **بهمن**: مرکب از به (خوب و نیک) + من (نفس و اندیشه)، به معنای اندیشه نیک است؛ نام یکی از فرشتگان آسمانی در دین ایران باستان و نام ماه یازدهم از سال خورشیدی^۱.

ذکر یک مثال کفایت می‌کند

مثال ← **فردوس**: معرب کلمه فارسی پردیس، به معنای باغ، بستان، بهشت.

مثال ← **ناجا**: مخفف حروف نخستین کلمات عبارت «نیروی انتظامی جمهوری اسلامی ایران».

توضیح قسمت دوم تعریف لغوی (در این شیوه، از لغات و اصطلاحات مترادف و آشنا برای شنونده استفاده می‌شود و به آن «تعریف لفظی» نیز می‌گویند) توضیح قسمت دوم تعریف لغوی

۲- تعریف از طریق ذکر مصادیق: به موارد زیر توجه کنید:

مثال ← **علائم رانندگی**: به تابلوهایی مانند (پرواز ممنوع) و (پارکینگ ممنوع) علائم رانندگی می‌گویند.

مثال ← **مرکبات**: پرتقال، نارنگی، لیمو و ... را مرکبات می‌گویند.

مثال ← **رودخانه**: ارس، کارون، دز، کرخه و ... رودخانه هستند.

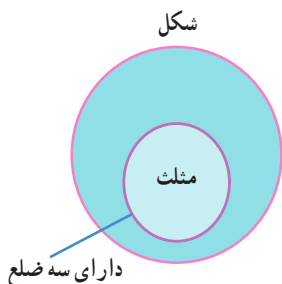
ذکر یک مثال کفایت می‌کند

۱- جهت اطلاع بیشتر به درس دوم از فصل اول کتاب تاریخ (۱) خود مراجعه نمایید.

توضیح تعریف از طریق ذکر مصادیق (در تعریف از طریق ذکر مصادیق، به ذکر نمونه‌ها یا تصاویری از مصادیق مفهوم مورد نظر

می‌پردازیم. این شیوه از تعریف در مواردی مناسب است که بتوان به نحوی مصادیق آن مفهوم

را به افراد معرفی کرد.) توضیح تعریف از طریق ذکر مصادیق

۳- تعریف مفهومی :

به موارد زیر توجه کنید :

ذکر یک مثال کفایت می‌کند

مثال ← **گیوه** : فلزی است که در دمای طبیعی مایع است.

مثال ← **انسان** : حیوانی است که دارای قدرت تعقل است.

مثال ← **مثلت** : شکلی است که دارای سه ضلع است.

(مفهوم خاص) (مفهوم عام)

نکته

در تعریف نخست، فلز بودن ویژگی مشترک گیوه با سایر عناصر مشابه آن است و وجه

افتراق آن با سایر فلزات، مایع بودن در دمای طبیعی است. در تعریف دوم، حیوان بودن ویژگی

مشترک انسان و سایر موجودات زنده متحرک است و داشتن قدرت تعقل، وجه افتراق وی با

سایر حیوانات به‌شمار می‌آید. در تعریف سوم، شکل بودن وجه اشتراک مثلث با مربع و دایره

و... است و دارای سه ضلع بودن، وجه افتراق آن با سایر اشکال است.

توضیح تعریف مفهومی (بنابراین در این نوع از تعریف با دسته‌بندی ویژگی‌های یک مفهوم به ویژگی مشترک با سایر

مفاهیم مشابه (امر عام) و ویژگی خاص آن (امر خاص، ویژگی منحصر به فرد)، به تعریف مفهوم

می‌پردازیم. تعریف را با مفهوم عام آغاز می‌کنیم و سپس مفهوم خاص‌تر را بیان می‌کنیم.

از آنجا که در این تعریف، به تحلیل مفهوم مورد نظر می‌پردازیم، آن را «تعریف مفهومی»

می‌نامند.) توضیح تعریف مفهومی

۱- در فلسفه، انسان را حیوان ناطق (متفکر) دانسته‌اند.

* تعریف به حد و رسم

در صورتی که امر عام و خاص از ذاتیات شیء باشند، آنها را به ترتیب جنس و فصل می‌نامند و این نوع تعریف را تعریف به حد (تعریف حدی) می‌گویند. این نوع از تعریف در فلسفه از اهمیت زیادی برخوردار است و تعریف «حقیقی» نامیده می‌شود. در صورتی که امر خاص از عرضیات شیء باشد، آن را تعریف به رسم (تعریف رسمی) می‌گویند. تعریف رسمی بیانگر ذات اشیا نیست؛ اما باعث تمایز آنها از سایر اشیا می‌شود. اکثر تعریف‌هایی که در این درس معرفی شده‌اند، از نظر فلاسفه تعریف رسمی هستند. ابن‌سینا در مقدمه رساله مختصری که در تعریف برخی از کلمات نوشته است، دست‌یافتن به تعریف حقیقی اشیا را بسیار دشوار دانسته است و می‌نویسد:

«دوستانم از من می‌خواستند تا تعریف اشیای مختلف را به صورت تعریف حدی برای آنها بیان کنم، و من از این کار پرهیز می‌کردم؛ زیرا می‌دانستم که تعریف به حد، گویی برای بشر دست نیافتنی است»^۱.

در این درس به منظور استفاده از تعریف در تمامی علوم، هرگونه تعریف مفهومی (چه در آن از مفاهیم ذاتی استفاده کنیم و چه از مفاهیم عرضی) که باعث تمایز شیء از اشیا دیگر شود، پذیرفته است و برای تعریف مفهومی نیازی به تشخیص ذاتیات اشیا و تمایز نهادن میان تعریف حدی و رسمی نداریم. بحث بیشتر و دقیق‌تر در این زمینه در کتاب‌های فلسفه بیان می‌شود.

1- هدف از تعریف کردن چیست؟ چه زمانی می‌توان یک مفهوم را بهتر تعریف کرد؟ مثال بزنید

ترکیب انواع تعریف با یکدیگر

1) (از آنجا که هدف از تعریف کردن، شناساندن مفاهیم و تصورات مجهول برای شنونده است، در بیشتر موارد ارائه مجموعه‌ای از چند نوع مختلف از تعریف، به معرفی بهتر آن مفهوم کمک می‌کند. به مثال زیر توجه کنید:

■ انتشارات : جمع انتشار و نشر، سازمانی است که فرایند تولید کتاب را برعهده دارد.

تعریف مفهومی

تعریف لغوی

مانند : انتشارات سمت، انتشارات مدرسه و ...)¹

تعریف از طریق ذکر مصادیق

مثال

۱- ابن‌سینا، رساله الحدود.

- ۱- تعریف لغوی (تعریف لفظی)
- ۲- تعریف از طریق ذکر مصادیق
- ۳- تعریف مفهومی
- اقسام تعریف

تمرین

اقسام تعریف های زیر را مشخص کنید :

- **تعریف لغوی** : تعریف لغوی عربی به معنای پیام آور، از ریشه «نبا».
- **تعریف از طریق ذکر مصادیق** : تعریف از طریق ذکر مصادیق حضرت محمد (ص).
- **تعریف مفهومی** : تعریف مفهومی : کسی که از عالم غیب خبر می دهد؛ معجزه ارائه می کند و انسان ها را به سوی اطاعت خداوند فرامی خواند.
- **تعریف از طریق ذکر مصادیق** : تعریف از طریق ذکر مصادیق بیماری های ویروسی : به بیماری هایی همچون سرماخوردگی، آنفلوآنزا، آبله مرغان و اُریون گفته می شود.
- **تعریف لغوی** : تعریف لغوی : سوبسید : یارانه.
- **تعریف مفهومی** : تعریف مفهومی : مسجد : ساختمانی که مسلمانان برای دعا و عبادت و خواندن نماز به آنجا می روند.
- **تعریف از طریق ذکر مصادیق** : تعریف از طریق ذکر مصادیق خانه :
- **تعریف مفهومی** : تعریف مفهومی : خفاش : پستانداری که پرواز می کند و در شب به شکار می رود.
- **تعریف مفهومی** : تعریف مفهومی : انسان : حیوان متفکر

- 1- شرایط تعریف صحیح را نام ببرید و هر کدام را با ذکر مثال توضیح دهید؟
- 1- واضح بودن
- 2- جامع بودن
- 3- مانع بودن
- 4- دوری نبودن

حکایت

پادشاهی خربزه خورد و از آن خوشش آمد. ندیم وی مدتی از ویژگی‌های خوب خربزه تعریف کرد و گفت: خربزه مقوی‌ترین میوه تابستان است که عطش را فرو می‌نشاند و سموم بدن را دفع می‌کند و به هضم غذا کمک می‌کند و... پادشاه در خوردن خربزه زیاده‌روی کرد و دچار دل‌درد شد. ندیم با دیدن حال پادشاه گفت: خربزه بی‌خاصیت‌ترین میوه تابستان است که دل‌درد می‌آورد و برای سینه‌درد و سرماخوردگی مضر است و... پادشاه پرسید: مگر ساعتی قبل خربزه را جور دیگری تعریف نمی‌کردی؟ ندیم پاسخ داد: قربان! من نوکر شما هستم نه نوکر خربزه!

شرایط تعریف صحیح

- تعریف‌های زیر را بخوانید و بگویید آیا به خوبی مفهوم مورد نظر را معرفی می‌کنند.
- هوا: اسطقس^۱ شفاف است که نور را از خود عبور می‌دهد.
 - مثلث: شکلی که دارای سه ضلع مساوی است.
 - مربع: شکل محدود به چهار ضلع
 - علت: چیزی است که معلول داشته باشد و معلول چیزی است که علت داشته باشد.
- تعریف‌های بالا تعریف‌های خوبی نیستند. هنگام تعریف یک مفهوم، به ویژه در تعریف‌های مفهومی لازم است به نکات زیر توجه کنیم:

توضیح واضح بودن ۱- واضح بودن (در تعریف باید از واژه‌های آشنا برای شنونده استفاده کنیم تا واضح و

قابل فهم باشد و نباید از واژه‌هایی استفاده نماییم که درک آنها برای شنونده دشوارترند و یا وی را به اشتباه می‌اندازند. به عبارت دیگر باید از مفاهیم روشن‌تر و شناخته شده‌تر استفاده کنیم. بدین جهت لازم است از الفاظ مبهم و نامأنوس و ابهام و استعاره پرهیز کنیم) مانند:

مثال ← ■ قیمتی: ثمین («ثمین» نامأنوس و ناشناخته‌تر از «قیمتی» است).

مثال ← ■ هلال ماه: گوشواره آسمان (از استعاره استفاده شده است).

ذکر یک مثال کفایت می‌کند

۱- اسطقس در یونانی به معنای عنصر است.

۲- جامع بودن: تعریف باید تمامی مصادیق آن مفهوم را دربرگیرد و به اصطلاح «جامع افراد» باشد؛ به عنوان مثال:

ذکر یک مثال کفایت می کند

▪ تعریف مثلث به «شکلی که دارای سه ضلع مساوی است»، شامل برخی از انواع مثلث مانند مثلث قائم الزاویه نمی شود.

▪ تعریف فلز به «عنصری که هادی الکتریسیته است و در دمای معمولی جامد است» شامل جیوه نمی شود. (توضیح جامع بودن)

توضیح مانع بودن

۳- مانع بودن: تعریف باید تنها بر مصادیق آن مفهوم صدق کند و بر مصادیق مفاهیم دیگر

دیگران

صدق نکند و در اصطلاح «مانع اغیار» باشد؛ به عنوان مثال:

ذکر یک مثال کفایت می کند

▪ تعریف آئینه به «شیئی که نور را منعکس می کند»، درست نیست، زیرا این تعریف تنها بر آئینه صدق نمی کند و شامل سایر اشیای صیقلی نیز می شود.

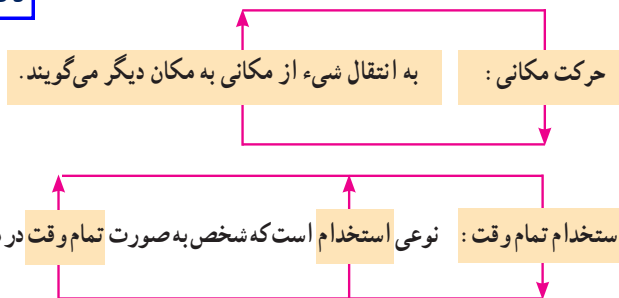
▪ تعریف مستطیل به «شکلی با چهار ضلع که دو به دو موازی هستند» تنها شامل انواع مستطیل نمی شود و بر لوزی نیز صدق می کند. (توضیح مانع بودن)

1 (گاه شرایط دوم و سوم را در کنار یکدیگر ذکر می کنند و می گویند: «تعریف باید جامع افراد

و مانع اغیار باشد (جامع و مانع باشد)؛ یعنی رابطه تعریف با آنچه تعریف می شود، از نظر مصادیق، رابطه تساوی باشد (و نه سایر نسبت های چهارگانه)»¹ توضیح دوری نبودن

۴- دوری نبودن: تعریف یک چیز با استفاده از خودش (تعریف شیء به خود) را تعریف دوری می نامند که تعریفی نادرست به شمار می آید.

ذکر یک مثال کفایت می کند

توضیح دوری نبودن

1- رابطه تعریف با آنچه تعریف می شود، از نظر مصادیق باید کدام یک از نسبت های چهارگانه باشد؟

در داستانی در مثنوی به سؤال و جواب دوری اشاره شده است و حکایت شخصی نقل شده است که از دیگری سؤال می‌کند که چه خورده‌ای؟ او می‌گوید که از آنچه در سبو (کوزه) است، خورده‌ام :

گفت : آخر در سبو واگو که چیست؟ گفت : آنچه خورده‌ام، گفت این خفی است
گفت : آنچه خورده‌ای آن چیست آن؟ گفت : آنچه در سبو مخفی است آن

تمرین

اشکال تعریف‌های زیر را بیان کنید :
مانع اغیار نیست ، زیرا حیوان راست قامت شامل کانگورو هم می‌شود
انسان : حیوان راست قامت (.....)

زمان : امری که با ساعت که همان ابزار اندازه‌گیری زمان است،
سنجیده می‌شود.
تعریف دوری است (.....)

جامع افراد نیست. زیرا شامل تمامی انواع پرنده از جمله شتر مرغ نمی‌شود
پرنده : حیوانی که پرواز می‌کند. (.....)

تعریف واضح نیست و از استعاره استفاده شده است
خورشید : سکه طلایی آسمان (.....)

تعریف واضح نیست و از لفظ دشوار و نامانوس
استفاده شده است
یم : قَمَاقِم (.....)

* اهمیت تعریف در اصطلاحات علمی

در همه رشته‌ها از قواعد تعریف برای مشخص کردن اصطلاحات تخصصی استفاده می‌شود. به عنوان نمونه یکی از علمی که از زبان فنی خاص و اصطلاحات نامأنوسی استفاده می‌کند که برای عموم مردم قابل فهم نیستند، علم حقوق است. متن حقوقی زیر را بخوانید و ببینید آیا متوجه منظور آن می‌شوید؟

«در مقابل شریکی که به حق شفعه تملک می‌کند، مشتری ضامن درک است نه بایع، لیکن

اگر در موقع اخذ به شفعه هنوز به تصرف مشتری داده نشده باشد، شفیع حق رجوع به مشتری نخواهد داشت.» (ماده ۸۱۷، قانون مدنی)

از آنجا که زبان حقوقی باید بتواند امنیت قضایی را تضمین کند، زبانی دقیق و ویژه است؛ بدین جهت گرچه اصطلاحات آن برای عموم نامفهوم است؛ اما برای کسی که از تعریف آنها اطلاع دارد، زبانی است که از هرگونه اشتراک لفظ و ابهام و امکان تفسیر نادرست به دور است. به عنوان نمونه در این علم، میان «اذن» و «اجازه» که در عرف به یک معنا هستند، تفاوت وجود دارد. بدین جهت استفاده از اصطلاحنامه‌های دقیق حقوقی که به تعریف اصطلاحات این علم پرداخته‌اند، برای قانونگذار، حقوق‌دان، قاضی، وکیل، مشاور حقوقی، مترجم آثار حقوقی و متصدی دفتر اسناد رسمی ضروری است. ■ تحقیق کنید که در علم حقوق چه فرقی میان اذن و اجازه وجود دارد.

۱- مخفف: شماره استاندارد بین المللی کتاب

۲- مخفف: نیروی دریایی ارتش جمهوری اسلامی ایران

۳- مخفف: پرنده هدایت پذیر از راه دور

۴- مخفف: هواپیمای ملی جمهوری اسلامی ایران

۱- کلماتی که توسط فرهنگستان زبان و ادب فارسی برای معادل‌های کلمات خارجی وضع

می‌شوند، چه نوع تعریفی به شمار می‌آیند؟ **تعریف لغوی**

۲- تعریف لغوی این کلمات را بنویسید: ^۱ شابک، ^۲ نداجا، ^۳ پهپاد، ^۴ هما.

۳- دیزی را برای افراد زیر تعریف کنید: **نوعی آبگوشت در ظرفی مخصوص و ... در این تعریف از آبگوشت به عنوان مفهوم عام استفاده میشود و وجه تمایز دیزی ذکر میشود**

الف) برای کسی که آبگوشت خورده است.

ب) برای فردی از کشوری دیگر که در زندگی خود تاکنون آبگوشت ندیده و نخورده است.

ج) از این تمرین چه نکته‌ای را درباره نحوه تعریف کردن مفاهیم نتیجه می‌گیریم؟

۴- اقسام تعریف‌های زیر را تعیین کنید:

الف) کتاب مقدس: کتاب‌هایی همچون قرآن و انجیل **تعریف از طریق ذکر مصادیق یا تعریف به مثال**

ب) عینک دو کانونی: عینک‌هایی برای دید دور و نزدیک که در کنارهم در یک لنز

قرار دارند و فرد را قادر می‌سازند که هر دو فاصله دور و نزدیک را به وسیله یک عینک ببیند.

تعریف تحلیلی (این تعریف دوری نیست زیرا فرد عینک را می‌شناخته و می‌خواهد، دو کانونی را بشناسد)

ج) مروارید: تنها جواهری که توسط حیوانات تولید می‌شود. صدف، لایه‌هایی را به دور

شیء خارجی‌ای که وارد آن شده است، ترشح می‌کند و بدین ترتیب مروارید پدید می‌آید. **تعریف تحلیلی**

د) مثلث: شکلی با خطوط بسته که مجموع زوایای داخلی آن 180° درجه است. **تعریف تحلیلی**

ج: در تعریف از مفاهیم آشنا و معلوم نزد مخاطب استفاده میکنیم و همواره از بدیهی ترین یا عام ترین مفاهیم اولیه آغاز نمی کنیم

بخش ۳ / تعریف کنش: تعریف تحلیلی: به فعالیتی که انسان انجام می‌دهد، کنش می‌گویند. کنش آگاهانه، ارادی و هدفدار است

۵- با مراجعه به کتاب‌های ریاضی و آمار (۱) و جامعه‌شناسی پایه دهم، نوع تعریف‌های ذکر شده درباره «آمار» و «کنش» را مشخص کنید.

۶- اشکال تعریف‌های زیر را مشخص کنید:

الف) عارفی را پرسیدند: جوانمردی چیست؟ گفت: ترک کام‌جویی. گفتند: کام‌جویی کدام است؟ گفت: ترک جوانمردی. **تعریف دوری است**

ب) امتداد: بُعد مَفْظور در اجسام را گویند. **تعریف واضح نیست و از الفاظ دشوار استفاده شده است**

ج) نقاشی: تصویری کشیده شده بر پارچه با قلم مو **تعریف جامع افراد نیست و همه انواع تعریف را شامل نمی‌شود**

د) دقت: استعدادی نفسانی است که به وسیله آن، ذهن مطلبی را به دقت بررسی

می‌کند. **تعریف دوری است**

ه) ماهی: مهره‌داری که دارای آبشش است. **مانع نیست، زیرا دوزیستان نیز دارای آبشش هستند**